

A Szentatya 2021. január 1-jére írt üzenetének címe: „A gondoskodás kultúrája – mint a béke útja”. Az üzenetet az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük.

A SZENTATYA, FERENC PÁPA ÜZENETE

A BÉKE 54. VILÁGNAPJÁRA

2021. JANUÁR 1.

A gondoskodás kultúrája – mint a béke útja

1. Béke kívánság

1. Az új év hajnalán szívből szeretném köszönteni az állam- és kormányfőket, a nemzetközi szervezetek vezetőit, a különböző vallások szellemi vezetőit és híveit, valamint minden jóakarátú embert. A legjobbakat kívánom mindenkinek, hogy ez az esztendő az emberiség családját az egyes emberek, közösségek, nemzetek és országok közötti testvériség, igazságosság és békesség útján vezesse. **A 2020-as évet a Covid-19 nagy egészségügyi válsága jellemezte, amely határokon átívelő globális jelenséggé vált, súlyosbítva az egymással szorosan összefüggő válságokat, nevezetesen az éghajlati, az élelmezési, a gazdasági és a migrációs kríziseket, súlyos szenvedéseket és szükségét okozva. Azokra gondolok különösen, akik elvesztették családtagjukat vagy számukra kedves embereket, és azokra is, akik elvesztették munkájukat.** Különösen is gondolok az orvosokra és a nővérekre, a gyógyszerészekre, a kutatókra, az önkéntesekre, a lelkészekre, valamint a kórházak és egészségügyi központok személyzetére, akik nagy áldozatot hoznak, és sok erőfeszítést tesznek - sokszor életük árán is - azért, hogy a betegek között legyenek, szenvedéseiket enyhítsék és életüket megmentse. Miközben tisztelettel adózom irántuk, megismétlem felhívásomat a politikai vezetők és a magánszektor képviselői felé, hogy tegyék meg a szükséges erőfeszítéseket a Covid-19 elleni vakcinához való hozzáférés és az alapvető technikai eszközök biztosítása érdekében a betegek, a szegények és a legkiszolgáltatottabbak ellátására.¹

Szomorúan állapítom meg, hogy a szeretet és a szolidaritás számtalan tanúságtétele mellett sajnos a nacionalizmus, a rasszizmus és az idegengyűlölet számos formájának, s ugyanígy a háborúknak és konfliktusoknak a felerősödését is tapasztalhattuk, amelyek halált és pusztulást hoznak.

Ezek és más események, amelyek az emberiség útját jellemezték az elmúlt évben, megtanítanak minket arra, hogy milyen fontos törődnünk egymással és a teremtéssel egy testvéribb társadalom felépítése érdekében. **Ezért választottam az idejüzi üzenet címének azt, hogy *A gondoskodás kultúrája mint a béke útja*.** A gondoskodás kultúrájáról van szó, ami a korunkban olyannyira elterjedt közöny, pazarlás és konfliktusok kultúrájának leküzdését jelenti.

2. A Teremtő Isten, a gondoskodásra irányuló emberi hivatásunk forrása

Számos vallási hagyományban található leírás az ember eredetéről és a Teremtővel, a természettel, valamint embertársaival való kapcsolatáról. A Bibliában **a Teremtés könyve kezdettől fogva** feltárja a gondoskodás vagy a védelem fontosságát Istennek az emberiségre vonatkozó tervében, kiemelve **az ember ('adam) és a föld ('adamah),** valamint az embertársak közötti kapcsolatot. A teremtés bibliai beszámolójában Isten „kertet ültetett az Édenbe” (vö. Ter 2,8), amelyet Ádámra bízott azzal, **hogy „művelje és gondozza”** (vö. Ter 2,15). Ez egyrészt jelenti a föld termelékeny tételét, másrészt azt, hogy védje és őrizze meg a földnek azt a képességét, hogy táplálja az életet. ² A „művelni” és a „gondozni” igék leírják Ádám kapcsolatát kertbéli otthonával, de jelzik azt a bizalmat is, amelyet Isten Ádám irányában tanúsított azzal, hogy az egész teremtés urává és őrzőjévé tette. Káin és Ábel születése a testvérek történetével folytatódik, akiknek kapcsolatára - negatív módon - még Káin is a **védelem** vagy a **gondoskodás** kifejezését használja. Miután megölte testvérét, Ábelt, **Káin így felel Isten kérdésére: „Talán őrzője vagyok testvéremnek?”** (Ter 4,9).³ **Úgy bizony! Káin „őrzője” testvérenek.** „Ezekben az oly régi elbeszélésekben, melyek mély szimbolikus jelentésekkel vannak teli, már jelen van egy korszerű meggyőződés, mégpedig az, hogy minden összefügg mindennel, a saját életünk és a természethez fűződő kapcsolataink igazi gondozása pedig elválaszthatatlan a testvéri szeretettől, az igazságosságtól és a másokhoz való hűségtől.”⁴

3. A Teremtő Isten, a gondoskodás példaképe

A Szentírás nemcsak Teremtőként mutatja be Istent, hanem úgy is, mint aki törődik teremtményeivel, különösen Ádámval, Évával és gyermekeikkel. **Még Káin is, noha az elkövetett büntetért átkozott lesz, védelmező jelet kap a Teremtőtől,** hogy megkíméljék életét (vö. Ter 4,15). E tény, miközben megerősíti az Isten képmására és hasonlatosságára alkotott személy *sérthetetlen*

méltóságát, egyben feltárja Isten tervét is, hogy megőrizze a teremtés harmóniáját, mivel „a béke és az erőszak nem élhetnek együtt.”⁵

A teremtés megóvása a sabbath, a szombatnap intézményének az alapja, amelynek célja az istentisztelet szabályozása mellett a társadalmi rend helyreállítása és a szegényekre fordított figyelem volt (vö. Ter 1,1-3; Lev 25,4). **A jubileumi év minden hetedik, szombatévi ünneplése békét hozott a földnek, a rabszolgáknak és az eladósodottaknak.** Ebben a kegyelmi évben gondoskodtak a leginkább szűkséget szenvedőkről, új életesélyt ajánlva nekik, hogy „ne legyen szegény néped körében” (vö. MTörv 15,4).

Figyelemre méltó a prófétai hagyomány, amely az igazságosság bibliai értelmezésének a csúcsa, és amelyben az nyilvánul meg, hogy miként bánik egy közösség a leggyengébb tagjaival. **Különösen Ámosz (2,6-8 és 8) és Izajás (58) emelik fel szavukat az igazságosságért a szegények érdekében,** akik kiszolgáltatottságukban és tehetetlenségükben kiáltanak, és Isten az egyetlen, aki gondot visel rájuk és meghallgatja őket. (vö. Zsolt 34,7; 113,7-8).

4. A Jézus működésében megnyilvánuló gondoskodás

Jézus élete és szolgálata az Atya emberiség iránti szeretete kinyilatkoztatásának csúcspontját jelenti (Jn 3,16). A názáreti zsinagógában Jézus úgy mutatta meg magát, mint akit az Úr kent fel, és elküldött „**hogy örömhírt vigyen** a szegényeknek, szabadulást hirdessen a foglyoknak, látást a vakoknak, **szabadon bocsássa az elnyomottakat.**” (Lk 4,18). Ezek a jubileumi évre jellemző messiási cselekedetek ékesszólóan tanúskodnak az Atyától rábízott küldetéséről. Krisztus együttérzően közelít a testben és lélekben betegekhez és gyógyulást hoz számukra; megbocsát a bűnösöknek és új életet ad nekik. Jézus a jó pásztor, aki gondját viseli bárányainak (vö. Jn 10,11-18; Ez 34,1-31), Ő az irgalmas szamaritánus, aki lehajol, hogy segítsen a sebesültön, bekötözi sebeit és gondját viseli (vö. Lk 10,30-37).

Küldetésének végén Jézus végső bizonyítékát adta irántunk való szeretetének, amikor feláldozta magát a kereszten, hogy megszabadítson a bűn és a halál rabszolgaságától. Így élete ajándékával és áldozatával megnyitotta előttünk a szeretet útját, és mindannyiunknak ezt tanítja: „Kövess engem; menj és tégy te is hasonlóképpen” (vö. Lk 10,37).

5. A gondoskodás kultúrája Jézus követőinek életében

Az irgalmasság testi és lelki cselekedetei alkották **az Ósegyház szeretetszolgálatának magját. Az első keresztények megosztották egymással azt, amijük volt, hogy ne legyen köztük senki szűkölködő** (vö. ApCsel 4,34-35), és arra törekedtek, hogy közösségüket befogadó otthonná tegyék, ami nyitva áll minden emberi élethelyzet előtt, és kész arra, hogy a leggyengébbeknek gondját viselje. Szokássá vált, hogy önkéntes felajánlásokat tesznek a szegények élelmezésére, a halottak eltemetésére, az árvák, az idősek és a katasztrófák, mint például a hajótörések áldozatainak gondozására. A későbbi időkben, amikor a keresztények nagylelkűsége kissé engedett kezdeti buzgalmából, néhány egyházatya sürgette a tulajdonnak mint a közjó céljának Isten szándéka szerinti értelmezését. Szent Ambrus így tanít: „a természet mindent az emberiség közös használatára adott [...] és így a természet mindenkinek közös tulajdonjogot alkotott, viszont a kapzsiság ezt keveseknek járó joggá változtatta.”⁶ Az Egyház az első évszázadok üldöztetései után új szabadságát felhasználva inspirálta a társadalmat és a kultúrát. „Az idők szükségletei új erőfeszítéseket igényeltek a keresztény szeretet szolgálatában. **A történelem számtalan példája tanúskodik az irgalmasság számos cselekedetéről [...] az emberi szükség enyhítésére számos intézmény jött létre: kórházak, szegényházak, árvaházak, lelencházak, szálláshelyek az utazók számára ...**”⁷

6. Az Egyház társadalmi tanának alapelvei, mint a gondoskodás kultúrájának alapja

Az eredeti diakónia, amelyet az egyházatya reflexiója gazdagított, és amelyet az évszázadok során a hit számos ragyogó tanújának aktív felebaráti szeretete lelkesített, az Egyház társadalmi tanának dobogó szívévé vált. Ezt a tanítást minden jóakarátú ember figyelmébe ajánljuk, mint olyan elvek, kritériumok és javaslatok értékes örökségét, amelyek a gondoskodás „nyelvtanúul” szolgálhatnak: elköteleződés minden emberi személy méltóságának előmozdítása iránt, szolidaritás a szegényekkel és kiszolgáltatottakkal, a közjó megvalósulására irányuló törekvés és a teremtés védelme.

* A gondoskodás, mint az emberi személy méltóságának és jogainak előmozdítása

„A kereszténység ölen megszületett és megérett személy-fogalom segít minket a teljes emberi fejlődést követni, hiszen a személy, a persona mindig kapcsolatot, és nem individualizmust,

odafordulást, és nem kizárást, az egyedülálló és sérthetetlen méltóságot, és nem kizsákmányolást jelent.”⁸ Minden ember öncél, soha nem egyszerűen egy eszköz, amelyet csak a hasznossága miatt értékelnek. A személy közös életre teremtett, arra, hogy olyan családban, közösségben és társadalomban éljen, ahol mindenki ugyanolyan méltósággal rendelkezik. E méltóságból fakadnak az emberi jogok, csakúgy, mint a kötelességek, például a felelősség a szegények, betegek, kirekesztettek iránt, minden „térben és időben közeli vagy távoli felebarátunk” befogadásának és megsegítésének felelőssége.⁹

* A közjóról való gondoskodás

A társadalmi, politikai és gazdasági élet minden részlete akkor éri el a beteljesedését, ha a közjó szolgálatába áll, más szavakkal a közjó „azon társadalmi életfeltételek összessége, melyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy teljesebben és könnyebben elérjék tökéletességüket.”¹⁰ Következésképpen terveinknek és törekvéseinknek mindig szem előtt kell tartaniuk az egész emberi családra gyakorolt hatást, és figyelembe kell venniük a jelen és a jövő generációkra gyakorolt következményeket. **A Covid-19 járvány megmutatta nekünk, hogy ez mennyire igaz és időszerű, mellyel szembesülve „ráébredtünk, hogy mindannyian ugyanabban a bárkában vagyunk, mind törékenyek és irányt vesztek, ugyanakkor mégis fontosak és szükségesek vagyunk, mindannyian arra nyertünk meghívást, hogy evezzünk együtt”¹¹ mert „senki sem menekülhet meg egyedül, önmagában”,¹² és egyetlen elszigetelt nemzetállam sem képes a közjót saját lakossága számára biztosítani.¹³**

* Gondoskodás a szolidaritás által

A szolidaritás konkrét formában fejezi ki embertársaink iránti szeretetünket, amely nem valami homályos érzés, hanem „eltökélt akarat a közjó szolgálatára, állandó gondoskodás róla, azaz mindenkiről külön-külön és összességében, mert mindnyájan felelősek vagyunk egymásért.”¹⁴ A szolidaritás segít abban, hogy másokra - akár egyes személyekre, akár tágabb értelemben népekre vagy nemzetekre - ne pusztán statisztikai adatként vagy olyan eszközként tekintsünk, amelyet használhatunk, aztán eldobunk, ha már nem hasznos; hanem felebarátainkként, útitársainkként, akik hozzánk hasonlóan arra kaptak meghívást, hogy részt vegyenek azon a vacsorán, amelyre Isten mindannyiunkat meghív.

* A teremtés gondozása és védelme

A *Laudato si'* enciklika teljes mértékben figyelembe veszi minden teremtett lény kapcsolatát, és rávilágít arra, hogy meg kell hallgatnunk a szegények és egyúttal a teremtés kiáltását is. Az állandó és figyelmes hallgatásból a föld, közös otthonunk, valamint a rászoruló testvéreink iránti hatékony gondoskodás születik. Ebben az összefüggésben még egyszer szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy „nem lehet valódi a természet többi létezőjével való szoros egység érzése, ha egyidejűleg nincs szívünkben gyengédség, együttérzés és aggodás az emberi lényekért.”¹⁵ „A béke, az igazságosság és a teremtés iránti gondoskodás három belsőleg összekapcsolódó kérdés, amelyek nem választhatók szét úgy, hogy egyesével kezeljék őket, anélkül, hogy redukcionizmusba ne esnénk.”¹⁶

7. Iránytű, amely közös utunkra mutat

Egy olyan időszakban, amelyet a selejtezés kultúrája, és amelyet mind a népeken belüli, mind pedig a nemzetek között egyre növekvő egyenlőtlenségek jellemeznek,¹⁷ arra kérem a kormányok, a nemzetközi szervezetek, a gazdasági, az üzleti, a tudományos élet, a kommunikáció és az oktatási intézmények vezetőit, hogy vegyék kezükbe iránytűként ezeket az elveket, hogy a globalizáció folyamata egy *közös irányt*, „egy valóban emberi irányt”¹⁸ mutasson. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy megbecsüljük az emberi személy értékét és méltóságát, szolidárisan tudjunk fellépni a közjó érdekében, és segítsünk a szegénységben, betegségekben, rabszolgaságban, fegyveres konfliktusokban és megkülönböztetésben szenvedőkön. Arra bátorítok mindenkit, hogy ennek az iránytűnek a segítségével a számos társadalmi egyenlőtlenség leküzdése céljából a gondoskodás kultúrájának prófétai tanújává váljon. Ez csak a nők széles körű és hatékony részvételével valósulhat meg, akik a családban, valamint minden társadalmi, politikai és intézményi szférában főszerepet játszanak.

E társadalmi elvek *iránytűje*, amely a *gondoskodás kultúrájának* növekedéséhez szükséges, utat mutat a nemzetek közötti kapcsolatok számára is, inspirálva a testvériséget, a kölcsönös tiszteletet, a szolidaritást és a nemzetközi jog betartását. Ebben az összefüggésben le kell szögeznünk az alapvető emberi jogok védelmének és előmozdításának szükségességét, amelyek elidegeníthetetlenek, egyetemesek és oszthatatlanok.¹⁹

Hasonlóképpen szükséges felhívni a figyelmet az emberi jogok tiszteletben tartására, különösen akkor, amikor a konfliktusok és háborúk zavartalanul folytatódnak. Tragikus, hogy sok régióban és közösségben már nem is emlékeznek azokra az időkre, amikor biztonságban és békében éltek. Számos város a bizonytalanság epicentrumává vált: lakosaik a mindennapi életritmusuk fenntartásáért küzdenek, mivel állandóan ki vannak téve a robbanóanyagok, a bombák, a tűzéség vagy a kézifegyverek támadásainak. A gyermekek nem tanulhatnak. A szülők nem dolgozhatnak családjuk eltartásáért. Éhínség terjed olyan vidékeken, ahol korábban az ismeretlen volt. Az embereknek menekülniük kell, nemcsak otthonaikat, hanem múltjukat és kulturális gyökereiket is hátrahagyva.

Bár az ilyen konfliktusoknak számos oka lehet, az eredmény mindig ugyanaz: pusztítás és humanitárius válság. **Meg kell állnunk és fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy mi készítetett minket arra, hogy a világban a konfliktusokat megszokottnak tekintsük?** És legfőképp: hogyan lehetne szívből megtérni és gondolkodásmódunkat megváltoztatni annak érdekében, hogy szolidaritásban és testvériségben a valódi békét keressük?

Mennyi erőforrást áldoznak fegyverekre, különösen nukleáris fegyverekre,²⁰ erőforrásokat, amelyeket fel lehetne használni olyan fontosabb célokra, mint a biztonság, a béke és az átfogó emberi fejlődés előmozdítása, a szegénység elleni küzdelem és az egészségbiztosítás megvalósítása. **Az olyan globális problémák, mint a jelenlegi Covid-19 járvány és az éghajlatváltozás, csak még nyilvánvalóbbá tették ezeket a kihívásokat. „Milyen bátor döntés lenne a fegyverekre és egyéb katonai kiadásokra fordított pénzből »egy globális alap« létrehozása az éhínség végleges megszüntetése és a legszegényebb országok fejlődéséhez való hozzájárulás érdekében!”**²¹

8. A gondoskodás kultúrájára való nevelésért

A gondoskodás kultúrájának előmozdítása *nevelési folyamatot* kíván meg. A társadalmi alapelvek „iránytűje” az egymással összefüggő területeken e célból is megbízható eszköznek bizonyulhat. Hadd szolgáljak néhány példával:

- A gondoskodásra való nevelés a *családban*, a társadalom természetes és alapvető sejtjében kezdődik, ahol megtanuljuk, hogyan kell egymással kapcsolatban és a kölcsönös tisztelet szellemében élni. Olyan helyzetbe kell hozni tehát a családokat, hogy képesek legyenek e létfontosságú és nélkülözhetetlen feladat végrehajtására.

- A családdal együttműködve az *iskolák és az egyetemek* - s hasonlóképpen bizonyos szempontból a *társadalmi kommunikáció* is - felelősek az oktatásért.²² Egy olyan értékrend továbbadására vannak meghívva, amely minden emberi személy, minden nyelvi, etnikai és vallási közösség és nép méltóságának, valamint az ebből fakadó alapvető jogoknak az elismerésén alapul. Az oktatás az igazságosabb és testvéri társadalom egyik pillérét alkotja.

- A *vallások* általában, és különösen a vallási *vezetők* nélkülözhetetlen szerepet játszhatnak a hívek és az egész társadalom számára a szolidaritás, a különbözőségek tiszteletben tartásának és a rászoruló testvéreink iránti gondoskodás továbbadásában. **Ebben az összefüggésben azokra a szavakra emlékezem, amelyeket VI. Pál pápa 1969-ben mondott az Ugandai Parlamentben: „Ne féljete az Egyháztól; az Egyház tisztel titeket, becsületes és hűséges polgárokat nevel nektek, nem rivalizálást és megoszlást szít, hanem az egészséges szabadság, a társadalmi igazságosság és a béke előmozdítására törekszik. Ha mégis valakit előnyben részesít, akkor a szegényeket, a kicsinyek és a nép oktatását, a szenvedők és elhagyatottak gondozását.”**²³

- Még egyszer bátorítom mindazokat, akik közszolgálatban, a nemzetközi kormányzati vagy nem kormányzati szervezetekben tevékenykednek, és mindazokat, akik különféle módon foglalkoznak az oktatás és a kutatás területeivel, hogy egy olyan nevelést tűzzenek célul maguk elé „amely nyitottabb és integrálőbb, képes a türelmes hallgatásra, a konstruktív dialógusra, az építő párbeszédre és a kölcsönös megértésre.”²⁴ Remélem, hogy a *Globális Nevelési Megállapodás* keretében tett meghívás széles körben elterjed és elfogadják.

9. A gondoskodás kultúrája nélkül nem lehet béke

A gondoskodás kultúrája tehát közös, szolidáris és résztvevő elköteleződést kíván meg minden ember méltósága és java védelmének előmozdítása iránt, figyelmet szentelve az együttérzésre, a megbékélésre és a gyógyulásra, valamint a kölcsönös tiszteletre és elfogadásra, ami a békéhez vezető kiemelt utat jelenti. „A világ számos részén a béke útjára van szükség, amely a sebek gyógyulásához vezet, béketeremtőkre van szükség, akik készen állnak arra, hogy bátran és kreatívan dolgozzanak a gyógyulás és a megújult találkozás folyamatának elindításán.”²⁵

Ebben az időben, amikor az emberiség bárkája, amelyet a válság vihara dobál, nehezen halad egy nyugodtabb és békésebb horizont felé, az emberi méltóság „hajókormánya” és az alapvető társadalmi elvek „iránytűje” lehetővé teszi számunkra, hogy egy biztos és közös irányba hajózzunk. Keresztényként mindig a Szűzanyára, a Tenger Csillagára és a Remény Édesanyjára tekintünk. Dolgozzunk együtt a szeretet és a béke, a testvériség és a szolidaritás, a kölcsönös támogatás és elfogadás új horizontjának elérése érdekében. Soha ne engedjünk annak a kísértésnek, hogy a többi emberrel, különösen a legkiszolgáltatottabbakkal szemben közönyösek legyünk, ne szokjunk hozzá ahhoz, hogy elfordítjuk tekintetünket,²⁶ ehelyett mindennap törekedjünk konkrét és gyakorlati módon „a testvérekkel való közösség létrehozására, akik elfogadják egymást és törődnek egymással.”²⁷

Vatikán, 2020. december 8.

Ferenc

Kiemelt fotó: CNS photo/Paul Haring

Jegyzetek:

- 1 Vö. Videóüzenet Az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 75. ülése alkalmából, 2020. szeptember 25.
- 2 Vö. *Laudato si'* enciklika 67, (2015. május 24).
- 3 Vö. „A testvériség, mint a béke útja és alapja”, *Üzenet a béke 47. világnapjára*, 2014. január 1, (2018. december 8)
- 4 Vö. *Laudato si'* 70.
- 5 Az Igazságosság és a Béke Pápai Tanácsa, *Az Egyház szociális tanításának kompendiuma*, 488.
- 6 *De officiis*, 1,28, 132: PL 16, 67.
- 7 Bihlmeyer, K., - Tüchle, H., *Storia della Chiesa I, L'antichità cristiana*, Morcelliana, Brescia 1994, 447-448.
- 8 *Beszéd az Átfogó Emberi Fejlődés Dikasztériumának a „Popolorum progressio” enciklika megjelenésének 50. évfordulójára rendezett konferencia résztvevőihöz* (2017. április 4).
- 9 *Üzenet a COP22 ülésére*, 2016. november 22. Vö. Tavolo interdicasteriale della Santa Sede sull'ecologia integrale, *In cammino per la cura della casa comune. A cinque anni dalla Laudato si'*, LEV, 31 maggio 2020.
- 10 II. Vatikáni Zsinat, *Gaudium et spes* 26.
- 11 *Az imádság különleges pillanata a járvány idején*, 2020. március 27.
- 12 Uo.
- 13 Vö. *Mindnyájan testvérek* enciklika 8; 153 (2020. október 3).
- 14 Szent II. János Pál pápa, *Sollicitudo rei socialis* enciklika 38 (1987. március 30).
- 15 *Laudato si'* 91.
- 16 Conferenza dell'Episcopato Dominicano, Lett. past. *Sobre la relación del hombre con la naturaleza* (21 gennaio 1987); vö. *Laudato si'* 92 (24 maggio 2015).
- 17 Vö. *Mindnyájan testvérek* 125.
- 18 Uo. 29.
- 19 Vö. *Üzenet „Az emberi jogok a mai világban: eredmények, kudarcok, akadályok” nemzetközi konferencia résztvevőihöz*, Róma 2018. december 10-11.
- 20 Vö. *Üzenet az atomfegyverek lehetséges beszüntetéséről tárgyaló ENSZ konferencia résztvevőihöz*, 2017. március 23.
- 21 *Videóüzenet a 2020-as Élelmezési világnapra*, 2020. október 16.
- 22 Vö. XVI. Benedek, „A fiatalok békére és igazságosságra nevelése”, *Üzenet a béke 45. világnapjára*, 2; 2012. január 1; „Győzd le a közömbösséget és szerezd meg a békét” *Üzenet a béke 49. világnapjára*, 6; 2016. január 1.

23 *Beszéd az ugandai képviselők és szenátorok előtt*, Kampala, 1969. augusztus 1.

24 *Üzenet az Globális Nevelési Megállapodás alkalmából*, 2019. szeptember 12, L'Osservatore Romano 8, 2019. szeptember 13.

25 *Mindnyájan testvérek* 225.

26 *Vö. Mindnyájan testvérek* 64.

27 Uo. 96, vö. „A testvériség a béke alapja és útja” *Üzenet a béke 47. világnapjára*, 2014. január 1.